

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده اندیشه سیاسی، انقلاب و تمدن اسلامی
گروه علوم سیاسی (اندیشه‌های سیاسی)

رساله دکتری رشته علوم سیاسی

حکمت سیاسی در اندیشه سیاسی سعدی شیرازی

استاد راهنما
دکتر موسی نجفی

استادان مشاور:
دکتر فرهاد زیویار
دکتر یوسف محمدنژاد عالی زمینی

پژوهشگر:
احسان شاکری خوئی

اسفندماه ۱۳۹۶

سپاسگزاری

می‌توان در سایه آموختن   گنج عشق جاودان آموختن
از پدر گر قالب تن یافتیم   از معلم جان روشن یافتیم
(شهریار)

به رسم ادب و قدرشناسی ضرورت دارد از عزیزان و اساتیدی که در شکل‌گیری و تدوین رساله حاضر سهم داشتند تشکر و قدردانی نمایم.

از استاد اندیشمندم جناب آقای دکتر موسی نجفی به عنوان استاد راهنما و از استاد عزیزم جناب آقای دکتر فرهاد زیویار و جناب آقای دکتر یوسف محمدنژاد، کمال تشکر را دارم.

از اساتید محترم داوران جناب آقای دکتر فاضلی، سرکار خانم دکتر فقیه ملک مرزبان و سرکار خانم دکتر حیاتی که بزرگوارانۀ زحمت‌ارزیابی رساله را پذیرفتند متشکرم.

در آخر از پدر و مادر شفیق و بزرگوارم و همسر محترمم سپاسگزارم.

تقدیم؛

به دوستدار و سالکِ ساحتِ حکمت و معرفت؛

استاد دکتر کریم مجتهدی

به پاس منش و آثارِ علمی و حکمی اش

چکیده:

سعدی یکی از شعرا و حکیمان برجسته ایرانی و جهان اسلام می‌باشد. آرا و دیدگاه‌های وی عمدتاً از زاویه ادبیات فارسی نگریسته شده است. با اندک تامل در اندیشه سیاسی وی می‌توان به وضوح دریافت که سعدی در حکمت سیاسی و عملی اندیشه‌های والا و نابی دارد که مورد غفلت و یا بدفهمی قرار گرفته است. در این رساله با پرسشی اصلی روبرو بودیم که چگونه می‌توان خوانشی درست و نزدیک به صواب از آرا سعدی دریافت نمود؟ آیا می‌توان دیدگاه سعدی را در چارچوب روایت‌های متجددانه قرار داد؟ در این رساله با بهره‌گیری از روش‌شناسی‌های پست پوزیتیویستی و روش نقد ادبی و با قرار دادن اندیشه سعدی در بافت و موقعیت‌مندی مربوط به دوران خویش، تفسیری ایرانی و ملهم از اندیشه‌های عرفانی و اسلامی از اندیشه وی تفسیر شده است. روایت سعدی نه آن‌گونه که مستشرقین گفته‌اند بلکه در دل حکمت ایرانی و اسلامی تبیین شده است. شاخصه‌هایی چون خصلت گفتگویی و دیالکتیکی آرا وی، عدالت محوری، ایران و ایرانیت، انسان‌شناسی زیبا شناختی و... بررسی شده است. بخش مهم دیگر رساله به نقد مفصل و مبسوط از دیدگاه‌های مخدوش از حکمت سعدی پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: سعدی، حکمت، اندیشه سیاسی، عدالت، ایرانیت

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات

- ۱-۱. طرح مساله ۲
- ۲-۱. اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش ۵
- ۳-۱. اهداف پژوهش ۶
- ۴-۱. قلمرو پژوهش ۶
- ۵-۱. پرسش اصلی ۶
- ۶-۱. پرسش های فرعی ۶
- ۷-۱. فرضیه اصلی ۶
- ۸-۱. فرضیه های فرعی ۷
- ۹-۱. پیشینه پژوهش ۷
- ۱۰-۱. جنبه های جدید بودن و نوآوری پژوهش ۱۴

فصل دوم: روش فهم و تفسیر حکمت عملی سعدی (منطق فهم اندیشه و حکمت سیاسی)

- ۱-۲. درآمد ۱۷
- ۲-۲. روش شناسی ادبیات و نقد ادبی ۲۱
- ۳-۲. الگوی پیشنهادی در فهم حکمت سیاسی ۲۶
- ۴-۲. اقسام زمینه ها و موقعیت های تأثیر گذار ۳۱

فصل سوم: روایت های موجود از حکمت سیاسی سعدی

- ۱-۳. نگاه همدلانه به حکمت عملی سعدی ۵۷
- ۲-۳. نگاه ناهمدلانه به حکمت عملی سعدی ۷۶

۳-۳. سعدی راوی حکمت و عرفانی اسلامی- ایرانی..... ۹۵

فصل چهارم: زمینه‌ها و بسترهای فهم حکمت عملی سعدی (زندگی و زمانه سعدی)..... ۱۰۳

۱-۴. درآمد..... ۱۰۴

۲-۴. سوانح زندگی سعدی..... ۱۰۶

۳-۴. موقعیت تاریخی عصر سعدی..... ۱۱۴

فصل پنجم: اصول حکمت سیاسی سعدی

۱-۵. درآمد..... ۱۳۷

۲-۵. سعدی و مسأله انسان و آدمیت..... ۱۴۱

۳-۵. گشودگی و خصلت گفتگویی..... ۱۵۱

۴-۵. ایران و ایرانیت..... ۱۵۵

۵-۵. دین و دینداری در حکومت..... ۱۵۹

۶-۵. روایت اخلاقی- عرفانی از دین و دینداری..... ۱۶۱

۷-۵. رابطهٔ مردم و حکومت (دولت- ملت) در اندیشهٔ سعدی..... ۱۶۴

۸-۵. عدل و عدالت در سیاست و حکومت..... ۱۶۷

نتیجه‌گیری..... ۱۷۲

کتابنامه..... ۱۸۷

منابع فارسی..... ۱۸۷

منابع انگلیسی..... ۱۹۱

فصل اول

کلیات

۱-۱. طرح مساله

مطالعه و فهم اندیشه‌ی مشاهیر و مفاخر هر ملت و قوم، به سبب گشایش افق‌های نظری و عملی فراروی بشر، یکی از ضروریات و مسائل بنیادی است. بدون تردید مشرف‌الدین مصلح بن عبدالله (سعدی) را می‌بایست در زمره‌ی بزرگان و نوابغ جهانی دانست. گستره و نفوذ سخن و اندیشه‌ی سعدی، محدودیت‌ها و فواصل زمانی و مکانی را در نورددیده و بر تارک جهان نظر و عمل می‌درخشد. اغلب سعدی را به عنوان ادیب و شاعر بزرگ پارسی می‌شناسند و او را به همراه حکیم ابوالقاسم فردوسی از پایه‌ها و ستون‌های ادب فارسی برمی‌شمارند. اگرچه چنین نسبتی کاملاً مطابق با واقع است، ولیکن نگرش‌های تقلیل‌گرا و خاص به سعدی یا فردوسی و فروکاستن اینان به عنوان یک ادیب و شاعر، ممکن است وجوه دیگر شخصیت و عظمت فکری و حکمی آنان را تحت‌الشعاع قرار دهد. از جمله وجوه بی‌نظیر و متاسفانه کمتر پژوهش شده در آثار سعدی، تامل در حکمت عملی و حکمت سیاسی اوست. اگرچه سعدی را نمی‌توان فیلسوف و اندیشمند سیاسی به معنای مصطلح و متعارف کلمه دانست ولیکن سعدی حکیمی است که پس از سفرها و حضرهای طولانی و بعد از طی تأملات و سیر انفسی و آفاقی، خالق و راوی معرفت و حکمتی بی‌مانند شده است؛ حکمتی که مخاطب آن انسان و انسانیت است. در این پژوهش اهتمام بر آن است که اصول و شاخصه‌های حکمت عملی و سیاسی سعدی، تفهیم و رمزگشایی شده و اندیشه سعدی شیرازی را در قامت عالم علم الاجتماع و اندیشمند سیاسی مورد تامل و مذاقه قرار دهیم.

وجه سیاسی اندیشه سعدی، تا بحال در مطالعات و پژوهش‌های معدودی، مورد توجه قرار گرفته و در نهایت دو یا سه روایت از حکمت عملی و سیاسی سعدی به دست آمده است. در روایت نخست که شامل مطالعات و نگرش شرق‌شناسان و پژوهشگران ایرانی دنباله‌رو آنان می‌باشد، به وجه عرفی (سکولار)، ایرانشهری و

باستان‌گرایی ایرانی، تجددگرایی و ناسیونالیسم اندیشه سعدی توجه می‌شود. آثار و پژوهش‌های اروین روزنتال^۱، پاتریشیا کرون^۲ و صاحب نظرانی چون عباس میلانی، سید جواد طباطبایی و محمدعلی همایون کاتوزیان را می‌توان در این روایت جای داد. در این نگرش حکمت عملی و سیاسی صاحب گُلستان، در تداوم میراث و سنت‌های ایران باستان - نه ضرورتاً از منظر حکمت خسروانی - دیده می‌شود.

روایت دوم، حکایت سعدی گُشان (تعبیری که محمدعلی همایون کاتوزیان به کار می‌گیرد) است. در این روایت، اندیشه و حکمت عملی و سیاسی سعدی با مولفه‌هایی نظیر امتناع و محال بودن تفکر و مالا ناپرسایی، صورت‌گرایی و فرمالیسم، تیره روانی و بی‌دردی، تناقض‌گویی و فقدان هرگونه خلاقیت، ابتکار و نوآوری، دیدگاه‌ها و آراء به درد نخور و... معرفی می‌شود. برخی از قائلین به این روایت، جایگاه و سخن و کلام سعدی را در حد آخوند موعظه‌گر تقلیل داده‌اند. پژوهشگرانی نظیر آرامش دوستدار، احمد کسروی، برخی مارکسیست‌ها و تا حدودی علی دشتی را در این قالب می‌توان قرار داد.

در روایت سوم، حکمت عملی و سیاسی سعدی، با نگاه قشری و ظاهرگرایی دینی و شرعی مطمح نظر قرار می‌گیرد. در این دیدگاه وجوه اشعری‌گری، سنی‌گری و مذهب‌گرایی سعدی برجسته شده و اندیشه صاحب بوستان در تداوم خلافت شافعی مذهب و اشعری مسلک تحلیل می‌شود. در این روایت، اندیشه سیاسی سعدی، نتیجه و پیامدی چون رکود، رخوت و ایستایی در سیاست و جمود و مرثیه‌سرایی برای زوال نظام سیاسی خلافت، عایدی دیگر ندارد.

نگارنده‌ی این سطور با چنین دغدغه‌ای به پژوهش حاضر دست یازیده است که تا چه حد می‌توان روایت و خوانش متفاوتی از حکمت عملی و سیاسی سعدی ارائه نمود؟ تا چه حد می‌توان از حقیقت حکمت سیاسی سعدی رمزگشایی کرد؟ تا چه حد حکمت کلام سعدی را می‌توان در خارج از سه روایت یاد شده جستجو نمود؟ به نظر می‌رسد، سعدی را باید راوی حکمت عملی و سیاسی اسلامی و دینی دانست. روایتی که در آن بینش و نگرش عقلی و عرفانی و در عین حال تجربه‌ی ملل گوناگون، با همدیگر در امتزاجی قابل دفاع، پیوند می‌یابند. حکمت سیاسی سعدی تذکرنامه‌ای (تذکار) است که مخاطبش فطرت انسان‌ها می‌باشد. در بینش صاحب نصیحه الملوک، مؤلفه‌هایی نظیر خصلت گفتگویی، تعاملی و پویایی اندیشه سیاسی را می‌توان به نظاره نشست. تجربه‌ی

1- Erwin- J- J- Rosenthal

2- Patricia Crone

ایران باستان، ملوک عرب، سلاطین ترک، حکما و سلاطین یونان در وحدتی مثال زدنی، حقیقت سیاست را در اندیشه‌ی سعدی نمایش می‌دهد. سعدی از تامل و مطالعه کثرت، به حقیقت واحد سیاسی می‌رسد و با این سیر، جهان‌وطنی بودن دیدگاهش را اثبات می‌کند. به عبارت دیگر حقیقت سیاست شامل اصول واحد و یگانه‌ای است که در تجربه ملل و نحل مختلف به اشکال متعدد خود را آشکار ساخته است. هنر و اهمیت سعدی در سوق دادن مخاطبان خود به اصول و مبناهای مشترک و واحد در سیاست است.

در حکمت عملی و سیاسی سعدی، امور و پدیده‌های سیاسی به دو شق ظاهر و باطن تقسیم شده و از ظاهر به سمت باطن سیر می‌شود. به عنوان نمونه، شکل و ظاهر نظام‌های سیاسی نظیر خلافت، سلطنت، شاهنشاهی در مقابل کیفیت حکومت و چگونگی حکومت کردن (باطن) و مؤلفه‌های حکومت عادلانه نظیر (دادگری، حلم، رعیت‌نوازی، جهانداری، احسان، انسان دوستی و ...) اهمیت ثانوی به خود می‌گیرد. اگرچه سعدی در درون نظام خلافت زیسته و از آموزش‌ها و عقاید ایدئولوژیک این نظام بهره جسته؛ ولی به صورت عمیق، رندانه و قالب شکنانه، بحران و انحطاط نظام سیاسی پوسیده و قشری خلافت را بازگو کرده و با نقد ایدئولوژی و معرفت نظام خلافت، راهی برای برون رفت انسداد نظام سیاسی اسلام می‌گشاید. از این جهت اندیشه سعدی را اندیشه‌ای در آستانه و در گاه ورود به جنس دیگری از سیاست می‌توان تلقی نمود.

از دیگر شاخصه‌ها و اصول حکمت سیاسی سعدی، به نگاه اعتدالی و توحیدی وی می‌توان اشاره نمود. دوئیت‌ها و تضادهای ظاهری نظیر (آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی)، (عقل و عشق)، (اخلاق و سیاست)، (هست و باید)، (ایران و اسلام و سایر ملل)، (فرد و خانواده، جامعه و سیاست) و ... در بینش صاحب گلستان رنگ باخته و نهایتاً به انسجام و یکپارچگی عالمانه‌ای منتهی می‌شود. وجه دیگر اندیشه و حکمت سعدی که در ظاهر ادبی است ولی در باطن، آثار فرا ادبی می‌تواند داشته باشد، انقلاب ادبی اوست.

انقلاب غزل سعدی^۱ با تبدیل شعر حماسی، مداحی و پرطمطراق به غزل و شعر نقاد، اصلاح‌گر و تذکر دهنده، نتایج و آثار مهم سیاسی و اجتماعی داشت. چنین نگرشی، راه را برای ادبا و حکمای بعد از خود گشود. در کنار موارد یاد شده به شاخصه‌های دیگری نظیر انسان‌شناسی سعدی، روابط مردم و حکومت، مدارای مذهبی، نگاه غیر شخصی به قدرت سیاست، هویت ایرانی با ابتناء به زبان فارسی، اسباب سلامت جامعه، ویژگی‌ها و

۱- سید جواد طباطبایی، سعدی، در اندیشه سیاسی متفکران مسلمان، جلد ۴، علی‌اکبر علیخانی و همکاران، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۹۰، ص ۱۰۰.

خصائص کارگزاران حکومت، نقد قدرت سیاسی و حاکم و ... می‌توان توجه نمود. در رساله‌ی پیش‌رو، سعی و اهتمام بر این خواهد بود که ضمن نقد روایت‌های سه‌گانه‌ی موجود در حکمت سیاسی شیخ اجل، به اصول و مبانی حکمت عملی ایشان با تبیین محورهای یاد شده امعان نظر شود.

۱-۲. اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش

چنان‌چه در بیان مسأله به پاره‌ای از دلایل و ضرورت‌های انجام پژوهش حاضر اشاره شد؛ یکی از دلایل انتخاب حکمت سیاسی سعدی کم توجهی و غفلت به این وجه از تفکر شیخ اجل می‌باشد. حکمت سیاسی سعدی را یک دوره‌ی کامل از حکمت و معارف اسلامی می‌توان دانست که برگرفته از مستندات قرآنی، نهج‌البلاغه و تجربه‌ی ملل مختلف است. بازخوانی این حکمت خود بیانگر بینش اصیل اسلامی به عرصه سیاست و اندیشه سیاسی است. از طرف دیگر سعدی به لحاظ تاریخی و زمانی در یک مقطع حساس و مهمی از تاریخ اسلام و ایران و در یک پیچ و نقطه عطف تاریخی واقع شده است. در زمانه سعدی شاهد تغییری پارادایمی در نگرش و رفتار سیاسی مسلمانان بودیم.

زوال و انحطاط نظام خلافت و گذر به نظریه‌های جایگزین نظام سیاسی خلافت و مساهمت فکری و نظری سعدی در این گذار، مطالعه‌ی حکمت سیاسی سعدی را ضروری می‌نماید.

پژوهش و تأمل در حکمت عملی و سیاسی سعدی، به واسطه‌ی مباحث جدی و بنیادینی که در آن نهفته است، یکی از ضروریات دیروز، امروز و فردای ماست. مسأله‌ی رابطه اخلاق و سیاست، زیست اجتماعی و سیاسی سالم و پاک، ارائه الگو و نمونه‌ای از حکومت و حکمروایی مطلوب، اعتدال و میانه روی سیاسی، از جمله مسائل مهمی است که توجه به اندیشه سعدی را ضروری می‌نماید. غبارزدایی و رمزگشایی از حکمت سیاسی سعدی در میان روایت‌های موجود، از دیگر دغدغه‌ها و دلایل انتخاب موضوع حاضر است. در نهایت علاقه و انگیزه‌ی شخصی راقم این سطور به میراث فرهنگی و حکمی ایران اسلامی و به طور خاص سعدی شیرازی و اعتقاد راسخ به این که میراث‌گران سنگ اسلامی و ایرانی ما می‌تواند راهگشای پاره‌ای از مشکلات و معضلات ما در عصر حاضر باشد، از جمله دلایل انجام پژوهش حاضر بوده است.

۱-۳. اهداف پژوهش

نخست: تبیین حکمت سیاسی سعدی شیرازی
دوم: ارائه چارچوب و نظام منسجم حکمت سیاسی در اندیشه سعدی.
سوم: احصاء و تفهیم حکمت سیاسی سعدی در بستر حکمت و عرفان اسلامی - ایرانی و تبیین مبانی نظری، شاخصه‌ها و مؤلفه‌های حکمت سیاسی سعدی.

۱-۴. قلمرو پژوهش

الف) قلمرو مکانی: در فضای ایران اسلامی و جهان اسلام
ب) قلمرو زمانی: قرن ۷-۶ هجری قمری و اثر سعدی به طور خاص. در عین حال نمی‌توان از تاثیرهای قبلی و بعدی در شکل‌گیری و شکل‌بخشی اندیشه‌ها غفلت کرد.
ج) قلمرو موضوعی: حکمت عملی و به طور خاص حکمت و اندیشه‌ی سیاسی سعدی

۱-۵. پرسش اصلی

اصول و شاخصه‌های حکمت سیاسی سعدی در منظومه فکری و نظری وی چگونه صورت‌بندی و تفسیر می‌شود؟

۱-۶. پرسش‌های فرعی

أ. حکمت عملی سعدی تحت تاثیر و در درون چه فضای موقعیتی (فکری و نظری- تاریخی و اجتماعی) شکل و قوام یافته است؟
ب. نگاه سعدی به انسان، هستی و معرفت به چه صورتی بوده است؟
ج. سعدی چه شاخصه‌ها و مؤلفه‌های سیاسی را در حکمت خود برجسته کرده است؟

۱-۷. فرضیه اصلی

حکمت سیاسی سعدی در بستر و زمینه ملهم از بینش و نگرش ناشی از حکمت و عرفان اسلامی و دینی و در ارتباط و پیوند وثیق میان مبانی انسان‌شناختی و اصولی نظیر عدالت و دادگری، مردم‌داری و رعیت‌نوازی، دین و دین‌داری، صورت‌بندی شده است.

۱-۸. فرضیه‌های فرعی

۱. حکمت عملی سعدی در تعاملی دو سویه میان مسائل تاریخی و اجتماعی قرون ۶ و ۷ هجری قمری و سیر انفسی وی تحت تاثیر تعالیم اسلامی و دینی و تفکر اشخاص ذی نفوذی چون فردوسی، خواجه نظام الملک و ابوحامد غزالی تدوین و تکوین یافته است.
۲. سعدی از ورای آموزه‌های دینی و قرآنی و حکمت و عرفان اسلامی و ایرانی، مسائل بنیادینی چون هستی، انسان و معرفت را تفسیر و معنا می‌کند.
۳. توجه به معیارهای باطنی و محتوایی در سیاست ورزی، نگاه مردم دارانه، خصلت گفتگویی و تعاملی و واقع نگری در امر سیاسی از مولفه‌های اصلی حکمت سیاسی سعدی است.

۱-۹. پیشینه پژوهش

پژوهش‌ها و آثار موجود درباره‌ی سعدی به دو صورت کتاب‌ها و آثار مستقل و مقالات، تحریر شده است. برخی از این آثار ارتباط مستقیم به موضوع پژوهش حاضر ندارد و از جنبه‌های ادبی، هنری، اخلاقی و ... به آراء سعدی نظر افکنده‌اند. در میان پژوهش‌هایی که در باب سعدی صورت گرفته، به آثاری نظیر «قلمرو سعدی» اثر علی دشتی، «طبله عطار و نسیم گلستان» به خامه جلال‌الدین همایی، «سعدی» اثر ضیاء موحد، «حکمت سعدی» نوشته کیخسرو هخامنشی «شوریده و بی‌قرار» از حسن انوری، «تحقیق درباره سعدی» به قلم هانری ماسه ... می‌توان اشاره نمود. علی دشتی با نگاهی موشکافانه به ابعاد مختلف آرا و افکار سعدی می‌پردازد. ایشان در دو فصل مجزا گلستان و بوستان را تحلیل کرده و به حکمی کلی می‌رسند. از نظر دشتی نمی‌توان در اندیشه و افکار سعدی از یک نظام و یا سیستم، آن گونه که غربیان سخن می‌گویند؛ نشانه‌ای یافت. این مساله خصوصاً در کتاب گلستان نمود بیشتری دارد. سعدی، روش و نظام واحد و منسجمی ندارد تا بر اساس آن تمام فصول و اندیشه‌های خود را حول محور واحدی سامان دهد. در نتیجه چنین خلاء و نقصانی، گاه تضادها و تناقض‌ها و یا از هم گسیختگی‌ها را در حکایات و اقوال سعدی می‌توان مشاهده نمود (دشتی، ۱۸۶-۱۸۱). دشتی، کتاب گلستان را فاقد اندیشه مرکزی و اساسی دانسته و آن را چون جنگ و کشکولی نامنسجم می‌داند. (همان، ۱۸۳). در دیدگاه دشتی اگر چه آراء سعدی و خاص حکایات گلستان، جنبه اخلاقی و موعظه دارد؛ ولیکن گاه برخی جنبه‌های ماکیاولیک و متضاد با اخلاق سعدی را نیز می‌توان نظاره نمود (همان، ۱۷۹).

غلامحسین یوسفی در "دیداری با اهل قلم" که به بررسی بیست کتاب نثر فارسی می‌پردازد؛ در جلد نخست و ذیل عنوان "پادشاه سخن" به بررسی اجمالی و عالمانه از گلستان پرداخته است. این نوشتار، به صورت مجمل حکایات گلستان را مرور کرده و برخی نکات ارزنده را که مشرف بر حکایات است بازگو می‌کند. به عنوان نمونه به مردم‌شناسی و معرفت سعدی به روحیات و خلیقات بشر (رفتار شناسی مردم)، واقع‌بینی سعدی، اندیشه‌های سعدی در اخلاق و مسائل اجتماعی و کشور داری، نمایش عالم متنوع و رنگارنگ، محافظه کاری و احتیاط سعدی، اطلاعات عمیق سعدی از فرهنگ غنی و معارف اسلامی - ایرانی، تصویر سازی و هنر آرائی سعدی، طنازی و طیبت کلام و سخن سعدی و .... می‌توان اشاره کرد. یوسفی به صورت ضمنی برخی از ایرادات علی‌دستی، نظیر تضادها و تناقض‌های سعدی در گلستان را پذیرفته و هم داستان با زرین کوب معتقد است که آرمان‌ها و آمال سعدی را نه در گلستان و در سفرها و حضرهایش، بلکه باید در تاملات شیخ اجل در بوستان جستجو نمود.

عباس میلانی در بخشی از کتاب "تجدد و تجددستیزی در ایران" به تحلیل و تبیین اندیشه سیاسی سعدی می‌پردازد. باب اول گلستان، محور مباحث کتاب بوده و با تحلیل آن یک سری نتایج عام گرفته می‌شود. نویسنده کتاب با نگاه همدلانه و موافق با تجدد و مدرنیته، سرآغاز تجدد ایرانی را در آثاری چون تاریخ بیهقی، تذکره اولیاء و گلستان سعدی می‌داند. به زعم وی سعدی، اوج و انتهای عصر نوزایش سقط شده در ایران بود (میلانی، ۷۵) و از جهاتی زودتر از نویسندگان غربی به اصول رهگشای تجدد دست یافته و در آثار خویش آنها را به کار بست (همان، ۸۰). شاخصه‌های تجدد سعدی از نظر عباس میلانی در موارد مختلفی تبیین می‌شود. استفاده از زبان روزمره مردم و پرهیز از لغزگویی، شرح سعدی از کامیابی‌ها و هوس بازی‌های خود و دیگران (همان، ۸۲)، کوشش برای خروج سیاست از مصاف تنگ نظری کلیسا و کشیشان (همان، ۸۳)، عدم دخالت دیانت و شریعت در امر سیاست و توجه به مساله کثرت‌گرایی و تساهل، طرح بحث و نطفه شکل‌گیری مساله اراده عمومی (همان، ۸۰) و پایه مشروعیت حکومت را مردم دانستن (همان، ۹۴) همگی از مصادیق اصول تجدد ایرانی است. میلانی در جمع‌بندی خود از آراء و اندیشه‌های سیاسی سعدی باور دارد که تجدد ایران در گرو بازخوانی دقیق و نقادانه متونی چون گلستان سعدی است. (همان، ۸۴).

محمدعلی همایون کاتوزیان، در اثری مستقل با عنوان "سعدی شاعر عشق و زندگی" که در برگیرنده مجموعه مقالات ایشان در خصوص سعدی است به وجوهی از آراء و دیدگاه‌های سعدی می‌پردازد. کاتوزیان، اندیشه سیاسی سعدی را نه به صورت مدون و منسجم بلکه به صورت گذرا و اشاره وار، در تداوم و در بستر تفکر ایران باستان و نظریه ایران‌شهری و شاهی آرمانی تبیین می‌کند. بر این اساس سعدی و آثارش را باید در تداوم اندیشه موجود در سیاست نامه‌ها و اندرزنامه‌های ایرانی دید. مفاهیم و ارزش‌هایی نظیر عدل و دادگری، فرهنگداری شاه و حاکم، توامانی و در عین حال استقلال دیانت و سیاست، واقع‌گرایی سیاسی و احتراز از آرمان‌گرایی و محافظه‌کاری، از وجوه اندیشه سیاسی سعدی می‌باشد. در میان آثاری که به حکمت عملی سعدی به طور خاص توجه نموده به کتاب "حکمت سعدی" به خامه کیخسرو هخامنشی می‌توان اشاره نمود. نویسنده کتاب به دو بخش مهم و عمده در حکمت سعدی توجه می‌کند. بخش اول پاسخ به نقدهای علی دشتی است.

هخامنشی تضادها و تناقض‌های اندیشه سعدی را ناشی از گذر ایام و تحریر کلام سعدی در زمان‌های مختلف می‌داند. از طرف دیگر، برخی از این تناقض‌ها به عدم تاویل مناسب و درست دیدگاه سعدی برمی‌گردد. نویسنده کتاب حکمت سعدی، برخلاف علی دشتی و ادوارد براون، بی‌نظم و انتظام بودن اندیشه سعدی را رد کرده و از یک «اندیشه مرکزی» در حکمت عملی سعدی سخن به میان می‌آورد. هخامنشی، مقایسه کتاب گلستان را با شهریار ماکیاولی نادرست خوانده و به ماهیت ادبی و هنری گلستان در مقایسه با محتوای علمی و فنی شهریار اشاره می‌نماید.

کیخسرو هخامنشی با نگاهی ملهم از دیدگاه‌های چپ و مارکسیستی از مفاهیم و اصطلاحاتی نظیر طبقات، شکاف‌های طبقاتی، فئودالیته در عصر سعدی، پراگماتیسم و دموکراتیسم در اندیشه سعدی بحث می‌کند. از جمله نکات برجسته و قابل‌اعتناء در اثر حاضر، احصاء و تبیین ویژگی‌ها و ستون جهان بینی سعدی است. محورهای نظیر قضا و قدری‌گری (تحت تاثیر اشاعره)، تساهل و گذشت، واقع‌بینی، دوگانگی و تضاد، میانه روی و سازشکاری از جمله مباحث مهم کتاب حکمت سعدی است.

نسرین فقیه ملک مرزبان و مرجان فردوسی در مقاله‌ای با عنوان «گفتمان حکومتی در گلستان سعدی» در پژوهشنامه، علوم سیاسی، سال هفتم، زمستان، ۱۳۹۱، که ظاهراً مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته ادبیات فارسی با عنوان «تحلیل گفتمان انتقادی گلستان سعدی»، در سال ۱۳۸۹ و در دانشگاه الزهرا می‌باشد، به بررسی

گفتمان حکومتی در گلستان پرداخته‌اند. مقاله یاد شده با استفاده از روش‌شناسی‌های تفسیری و معناکاوانه و با بهره‌گیری از نظریه تحلیل متن «مایکل هلیدی»^۱ و تحلیل انتقادی گفتمان «نورمن فر کلاف»^۲ به گفتمان حکومتی در گلستان سعدی می‌پردازد. در این مقاله گفتمان حکومتی مدنظر سعدی، با عنایت به کتاب گلستان و عمدتاً باب اول، در قالب ایده و گفتمان پادشاهی مدنظر قرار گرفته است. مشروعیت بخشی در این گفتمان به واسطه تأیید الهی و دست‌نشاندهی پادشاه از جانب خداوند، صورت می‌پذیرد. نویسندگان مقاله با بهره‌گیری از نظریه شاهنشاهی و شاهی آرمانی ایرانیان، گفتمان مدنظر سعدی را تفسیر و توصیف می‌نمایند.

در این مقاله، آرایش قدرت سیاسی در گلستان، ویژگی‌های نظام تعریف شده در این کتاب، ابزارهایی که گفتمان‌های مسلط و برتر در ساختار گلستان سعدی جهت اثبات خود در جامعه، از آنها استفاده می‌نمایند، موضوعات و پرسش‌هایی هستند که نویسندگان مقاله بدان‌ها توجه نموده‌اند. در این مقاله با الگوی روش‌شناختی به توصیف و تفسیر گفتمان شاهنشاهی که در آن شاه دال مرکزی بوده و به سایر مشارکان اعم از وزیر و قاضی، لشگری و منجم و رعیت، پرداخته شده است. بر مبنای نتیجه‌گیری صاحبان مقاله، ایدئولوژی خداگونگی پادشاه، توسط شاه و سایر مشارکان باز تولید شده و به این امر به صورت مداوم، در ساختار قدرت و جامعه دامن زده می‌شود.

"انسان‌گرایی سعدی" عنوان اثر مشترک از عباس میلانی و مریم میرزاده توسط انتشارات زمستان و در سال ۱۳۹۹ به چاپ رسیده است. چنان‌که پیشتر اشاره شد عباس میلانی استاد علوم سیاسی مقیم ایالات متحده آمریکا قبلاً در کتاب "تجدد و تجددستیزی در ایران" فصلی را به اندیشه و حکمت سیاسی سعدی با توجه و تمرکز بر سیرت پادشاهان از باب اول گلستان تحریر کرده بود. در اثر حاضر که به نوعی در ارتباط و تداوم با همان دیدگاه و نگرش و افکار شیخ اجل می‌باشد سعی شده با نگاهی متجددانه به فهم و تفسیر از اندیشه شیخ اجل پرداخته شود. در ابتدای اثر به بحث تجدد و تجددگرایی در اروپای باختری پرداخته شده و اصول و بنیادهای تجدد واکاوی شده است. در ادامه سعدی را در بستر نوآوران که حتی زودتر از تجدد اروپایی و غربی به برخی از سویه‌های مدرن توجه نشان داده بود را تصویر می‌نمایند. نویسندگان کتاب آرا و افکار سعدی را در مقدم بر پیشگامان تجدد در غرب نظیر مونتینی دانسته‌اند. در

1- Michael Alexander Kirkwood Halliday

2- Norman Fairclough

تعبیر و تفسیر برخی غزل‌های سعدی این گونه آمده است که «در بسیاری از این غزلها فراوانی اندیشه و گواهی بر نسبی بودن سنجه‌های حقیقت، چنانند که بیشتر به مقالات مونتینی می‌مانند تا موعظه. مونتینی را که ۳۰۰ سال پس از سعدی می‌زیست از پیشگامان تجدد در غرب دانستند.» (میلانی و میرزاده، ۱۳۹۹: ۲۰)

اگر مسئله اومانیزم یا انسان‌گرایی را محوری‌ترین اصل در تجدد بدانیم نویسندگان اثر کوشیده‌اند توجه سعدی به انسان را با عنایت به آثار و کلام وی مورد بررسی قرار دهند. وجوه و عرصه‌های مختلف انسان‌گرایی سعدی در میدان نظر، در رمان، عشق و نیز روش سعدی به سان انسان‌گرایی او از مباحث مهم کتاب می‌باشد. در این اثر مختصر و بسیار گذرا که مباحث جدی و مهمی را با اشارتی عبور کرده است به موضوعاتی چون وعظ سعدی، زن و سعدی، طنز سعدی و سعدی و سیاست هم پرداخته شده است. در بخش سعدی و سیاست ضمن نقد چهره‌ای اسلام پناه، متولی فقه و سنت گرا از سعدی، چهره انسان‌گرا از اندیشه‌های شیخ اجل به نمایش می‌گذارد. به نظر نویسندگان اثر «به گمان ما اندیشه‌های سعدی را می‌توان در کلیت‌اش با انسان‌گرایی او همسو دانست... نهاد پادشاهی [که سعدی در این باب مفصل سخن گفته است] از قضا پیوندی تنگاتنگ با تجدد و انسان‌گرایی‌اش دارد.» (همان: ۹۹ تا ۹۸) در روایت تجدد‌گرایی و اومانستی از سعدی به عناصر دیگری چون عقل‌گرایی و کثرت‌گرایی نیز اشاره می‌کند. «با این همه در این باره گلستان برای تبیین و تشویق پادشاهان به رفتاری ستوده حتی یک بار هم به گونه‌ای سر راست از آیه یا حدیثی بهره نمی‌گیرد. اندرز به راه عقل می‌کند نه راه نقل. خوشنودی مردم را تنها پشتوانه سزاواری و شرط پایداری حکومت می‌داند. در بوستان، زرتشتیان را هم از همین نگاه کثرت‌گرا برابر با مسلمانان می‌داند. می‌گوید حتی پیامبری چون ابراهیم حق ندارد گبری را از خود براند.» (همان: ۱۰۲ و ۱۰۴)

کتاب «اندیشه‌های سیاسی سعدی» به قلم علیرضا ازغندی استاد دانشگاه شهیدبهبشتی و توسط انتشارات قومس نیز اثری دیگر در حوزه سیاست و حکمت سیاسی سعدی است. این کتاب توسط یکی از اساتید علوم سیاسی و در حوزه آرا و اندیشه سیاسی شیخ اجل در صفحات بسیار محدود و اندکی نوشته شده است. در این اثر، بعد از ارائه مختصر اطلاعاتی درباره زندگی و زمانه سعدی به آراء و اندیشه‌های وی و

در عین حال به سیرت پادشاهان و صاحبان قدرت و در نهایت به سرمستی قدرت می‌پردازد. ازغندی نیز به مانند اکثر پژوهشگران ایرانی اندیشه سعدی را در گره با سنت اندرنامه نویسی، سیاست‌نامه و نصیحت الملوک‌نویسی ایران باستان تفسیر کرده و آراء شیخ اجل را در پیوند با فرهنگ ایران باستان و اندرنامه‌های اخلاقی سیاسی زبان پهلوی و عصر زرتشتی نظیر کارنامه اردشیر بابکان نامه تنسر به گشنسب و داستان‌های بید پای می‌داند. در این اثر نصایح و دستورالعمل‌های اجتماعی گلستان و بوستان به عنوان «مجموعه کاملی از حکمت عملی» (ازغندی، ۱۳۹۱: ۵) معرفی شده است. نویسنده کتاب باور دارد که سعدی تعریف دقیق و منسجمی از سیاست و قدرت ارائه می‌دهد. (همان: ۵۳) در عین حال «منشا قدرت حاکمان را ناشی از نظریه خدایی قدرت نمی‌داند.» (همان) چنان که ملاحظه شد در تفسیر ازغندی، سعدی در فضایی غیر دینی و غیر مذهبی و در فضایی اجتماعی و فرهنگی که مختص ایرانیان است به نمایش گذاشته می‌شود. به بیان صریح این که «سعدی نه تنها با رفتار و کردارش ارائه دهنده بهترین صفات حسن ایرانیان و یکی از برجسته‌ترین اندیشه‌ورزان اجتماعی تاریخ ایران است. بلکه او را باید به عنوان یکی از جدی‌ترین طرفداران انسانیت واقعی به رسمیت شناخت.» (همان: ۶۶) در بخش اصلی کتاب به اندیشه‌ها و آراء سیاسی سعدی شیرازی پرداخته می‌شود. مفاهیم و موضوعاتی چون عقلانیت، عمل‌گرایی، اعتدال و میانه‌روی و واقع‌گرایی مورد توجه قرار گرفته است. در این بخش با بهره‌گیری از آثار سعدی و البته عمدتاً گلستان و بوستان به شاهد مثال‌هایی از موضوعات یاد شده پرداخته شده است. در سیرت پادشاهان و صاحبان قدرت نیز به شاخص‌هایی چون نیکوسرشتی، عدل و داد، رفتار حاکمان با زیردستان در صفحات محدودی پرداخته شده است. یکی از ایرادات و نقدهای وارد بر کتاب، عدم جامعیت و بعد تحلیلی و تفسیری در فهم اندیشه سیاسی سعدی است. دریافت دقیق از حکمت و اندیشه سعدی که اندیشمند سیاسی به معنای خاص کلمه نمی‌باشد با استناد به چند بیت و یا نثر از سعدی ناممکن است. برای فهم و تفسیر از کلام و اندیشه شیخ اجل به اصول بنیادین و مبنایی نظیر هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی و غیره باید توجه دقیق و بلیغ نمود. در اثر حاضر با نگاهی توصیفی و روایی و بدون

تعمق و مذاقه کلام سهل و ممتنع سعدی، صرفاً با چند عنوان بندیِ مختصر به اندیشه سیاسی سعدی توجه شده است.

روح‌الله اسلامی در اثری با عنوان «سیاست نامه سعدی» که در سال ۱۳۹۷ توسط انتشارات تیسما منتشر شده است از زاویه نوین به سیاست در آراء و افکار سعدی پرداخته است. به نظر راقم این سطور در میان آثار متأخری که درباره سیاست در اندیشه و آرا سعدی نگارش یافته، اثر حاضر جایگاه ویژه و ممتازی دارد. روح‌الله اسلامی در اثر روشمند خود، اندیشه سعدی را در تداوم اندیشه سیاسی ایران شهری و سنت اندرزنامه نویسی در ایران باستان می‌داند. او نیز به مانند اکثر پژوهشگران ایرانی با نگاهی ایران‌گرایانه و ناسیونالیستی، معتقد است «سعدی در گلستان، اندرزنامه ای واقع‌گرا با اخلاقِ جایگاهی مبتنی بر خرد علمی نوشته است.» (اسلامی: صفحه ۱۵) الگو و روش شناسی اسلامی در ادامه روایت از گلستان سعدی چنانکه خود اشاره می‌کند "ساختار‌گرایی" است. ساختار‌گرایی مورد توجه در اثر پژوهشی اسلامی، از متفکران مختلف غربی و اروپایی نظیر فرویدف فوکو، لکان و یونگ، لویی آلتوسر و هابرماس الهام گرفته است. اسلامی ساختار را عوامل ذهنی و عینی می‌داند که از تاریخ بشر به ارث رسیده است. این میراث در متغیرهایی ریشه دارد که مشاهده شده نیستند و خارج از اراده انسان، رفتارهای او را جهت دهی می‌کنند. (همان: ۱۶)

معنا و مفهوم سیاستی که در اثر اراده شده، تدبیر ساختارها است. به عبارتی آن برنامه، طرح و شیوه‌ای که هر فرد برای غلبه بر ساختارها انتخاب می‌کند سیاست روزمره او را تعیین می‌سازد. ۴ ساختار مهم و روزمره زندگی در کتاب عبارتند از: ساخت معیشت، ساخت قدرت، ساخت مذهب و ساخت لذت. در این کتاب که جنبه عملی داشته و برای زندگی روزمره ایرانیان تدبیرگر معرفی شده به چنین پرسش‌هایی توجه شده است. ساختارهای زندگی روزمره انسان چه می‌باشند؟ تحلیل و ارزیابی سعدی در گلستان از ساختارهای زندگی روزمره چیست؟ سیاست سعدی برای رام کردن و استفاده از ساختارها در زندگی روزمره چیست؟ پاسخ کلی به این پرسش‌ها بدین صورت آمده است که سعدی متفکری تکنیکی و بسیار واقع‌گراست که سیاست را به مثابه تدبیر ساختارهای زندگی روزمره با استفاده از اندرزنامه‌های اخلاقی

جایگاهی و اعلام می‌کند. سعدی در گلستان ۴ ساختار اصلی قدرت، لذت، ثروت و فرهنگ را شناسایی و معرفی کرد و تکنیک‌های حل و فصل آنها را به بشر می‌آموزد. (همان: ۱۸) ساختار کتاب در چهار فصل سازماندهی شده است. در هر فصلی در سه باب بحث شده است. تدبیر ساختارهای چهارگانه، آسیب شناسی آنها و آخرالامر راهکارهای تدبیر آن ساختارها مطمح نظر قرار گرفته است. در کل کتاب سیاست نامه سعدی با نگاهی عمل‌گرایانه و ناظر به واقعیت‌های زندگی روزمره ایرانیان و تدبیر سعدی بر این روزمرگی‌ها به نگارش درآمده است. از این جهت می‌توان کتاب را در پیوند و نسبت با فرهنگ و سیاست ایرانی تفسیر کرد. البته همین نکته هم بر ابداعات و نوآوری اثر او افزوده است. چند نقد نیز بر اثر وارد است. از جمله آن که سیاست سعدی و تدبیر او بر ساختارهای مورد اشاره با توجه به صرفِ گلستان سعدی بیان شده است. نکته دیگر آن که منابع مورد استفاده درباره حکمت سعدی و دیدگاه‌ها و مفسران سعدی بسیار کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با صرف توجه به دیدگاه علاقمندان به ایرانشهری و سعدی را در چارچوب چنین روایتی دیدن چگونه می‌تواند مسائل جامعه و فرهنگ ایرانی را در عصر حاضر و در عصر جهانی شدن تدبیر کند؟ بهره‌گیری از چهارچوب روشی و متدولوژیک اروپایی و غربی اگرچه پرتو افکنی غایی بر فهم مطالعات سنتی می‌اندازد لکن غرض، نیت و جهان‌خلق اثر را ممکن است به حاشیه براند.

۱-۱۰. جنبه‌ی جدید بودن و نوآوری پژوهش

در ارتباط با دیدگاه‌های سعدی، عمدتاً به جنبه‌های ادبی، هنری و زیبایی‌شناسانه‌ی آثار وی امعان نظر شده است. در این رساله تأکید و اهتمام بر فهم و رمزگشایی از آرا و اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی و حکمت عملی و سیاسی دیدگاه‌های سعدی خواهد شد. در میان آثار موجود، حکمت عملی و سیاسی سعدی در بستر دو روایت ناسیونالیستی و متجددانه تحلیل شده است. در رساله حکمت عملی سعدی در بستر حکمت و عرفان اسلامی - ایرانی تفسیر شده و شاخصه‌ها و اصول آن بررسی خواهد شد.

از جمله نکات جدید رساله پیش رو، تلاش برای ارائه چارچوب و نظام منسجم از حکمت سیاسی سعدی است، چارچوبی که در آن نسبت و رابطه مبانی و پایه‌های نظری حکمت سیاسی سعدی با اصول و شاخصه‌های